

τοὺς φυσικοὺς νόμους κατὰ τοῦτο, ὅτι οἱ μὲν φυσικοὶ νόμοι εἶναι πραγματικοί, διέπουν τὸ φυσικὸ γίγνεσθαι, ἐνῶ τὰ ἠθικὰ αἰτήματα καλοῦν τὴ βούληση νὰ τὰ ἀκολουθήσῃ, ν' αὐτοδεσμευτῇ κατὰ πῶς αὐτὰ ὀρίζουν. Ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν εἶναι κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο νόμος, κατὰ πῶς εἶναι ὁ φυσικός, ὥστε νὰ ἰσχύῃ καὶ μέσα στὰ φυσικὰ γεγονότα, ὅπως ἰσχύει μέσα στὴ σφαῖρα τοῦ βουλευτικοῦ. Ὁ φυσικὸς νόμος ἐκφράζει κάτι ποὺ γίνεται μέσα στὴ φύση καὶ εἶναι ἀπὸ φυσικοῦ τοῦ πραγματικό, ὁ ἠθικὸς ὁμῶς νόμος δὲν ἐκφράζει ποτὲ κάτι ποὺ ὑπάρχει, ἀλλὰ κάτι ποὺ δὲν ὑπάρχει καὶ πρέπει νὰ ὑπάρχῃ. Πρέπει ὁμῶς νὰ γίνῃ, ὅχι κατὰ τὴ φυσικὴ νομοτέλεια, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, δηλαδή τὴν ἐσωτερικὴ αὐτοδέσμευση τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν πρώτη περίπτωσι ἔχομε νόμους γιὰ τὸ εἶναι, χωρὶς μ' αὐτὸ νὰ συνδέεται καὶ καμμιά ὑποχρέωσι γιὰ τὴ βούλησίν μας, στὴ δεύτερη περίπτωσι δὲν ἔχομε τὸ εἶναι ἀλλὰ τὸ δεόν γενέσθαι. Καὶ μὲ τὸ δεόν συνδέεται ἀπ' ἀρχῆς τὸ χρέος καὶ ἡ ἐλευθερία.

4.— Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐξελίσεσθαι καὶ ἡ πνευματικότητα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἄν κατατάξωμε καὶ τὸν ἄνθρωπο στὴν ἀπλὴ φύση, καὶ τὸν χωρίσωμε μόνον κατὰ τὴ διαφορὰ τῆς στάθμης ἀπὸ τὰ ἄλλα ζῶα, ὅπως ἐπάνω στὸν πρῶτο ἐνθουσιασμό της ἔπραξε ἡ ἱστορικὴ φυσιοκρατία—καὶ σ' αὐτὴν δουλεύουν οἱ Σπένσερ καὶ Μάρξ—τότε εἶναι μοιραῖο, ὅτι καὶ τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου θὰ πρέπη νὰ τὰ θεωρήσωμε ὡς ἔργα, ὡς ἀπλὰ ἐπινοήματα ἐνὸς ζῴου μὲ ἐξαίρετο φυσικὸ προικισμό, δηλαδή τότε ὁ homo sapiens μεταβάλλεται σὲ ἀπλὸ animal sapiens. Ἀναγκαῖο πάλιν συμπέρασμα αὐτοῦ θὰ ἦταν τότε, ὅτι ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη θὰ εἶχε τὴν ἀπολυταρχία. Ἐθνολογία, ἀνθρωπολογία, ψυχολογία, γλωσσολογία, πολιτικὴ, δίκαιον καὶ ἐπιστήμη τοῦ πολιτισμοῦ, ἱστορία τῆς θρησκείας, τέχνης, ἠθικῆς καὶ φιλοσοφίας, καὶ γενικὰ ὅλες οἱ λεγόμενες πνευματικὲς ἐπιστῆμες θὰ χάσουν τὴν ἰδιωτικίαν τους καὶ θὰ γίνουν φυσικὲς, δηλαδή, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αἰτιοκρατία, δὲν θὰ ἰσχύῃ πιά κανένας ἄλλος τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι. Ἡ ἀπόλυτη μηχανικὴ ἀκολουθία θὰ μείνῃ ὡς μονοσήμαντος τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι.

“Οτι ὑπάρχει βαθύτατη σχέση καὶ ἀμοιβαία ἐπίδραση ἀπὸ τὸ ἓνα εἶδος τῆς ἐπιστήμης στὸ ἄλλο, δηλαδή ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, στὴν πνευματικὴ καὶ ἱστορικὴ, καὶ ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι ἐνώνονται μέσα σὲ ἀνώτατη σύνθεσι, ποὺ λέγεται νοῦς, τοῦτο εἶναι ἀναμφισβήτητο. “Οτι ὁμως πρέπει νὰ δώσωμε ἀπόλυτη ἐξουσία στὸ μηχανικὸ τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι καὶ νὰ κλείσωμε ὅλους τοὺς ἄλλους δρόμους τοῦ νοῦ, τοῦτο εἶναι ἀπαράδεκτο, γιατί εἶναι καθαρὸς δογματισμός. Ἡ πνευματικότης τοῦ ἀνθρώπου μένει ὡς πρόβλημα ἀνοιχτό, κι’ ἂν ἀκόμα κάμωμε τὴ συνταύτιση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ ζῶα. Κι’ ἂν ἀκόμα δεχθοῦμε, ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἔρχεται κατ’ εὐθείαν ἀπὸ τὰ μονοκίτταρα, καὶ ὅτι αὐτὸς εἶναι τὸ τέρμα τῆς ζωϊκῆς σειρᾶς, καὶ πάλιν τὸ πνεῦμα καὶ τὰ δημιουργήματά του μένουν προβλήματα ἅλυστα καὶ ἀνοιχτά, δὲν λύνομε τίποτε μ’ αὐτὴν τὴν παραδοχή, ἀλλὰ ἀπλῶς μετακινοῦμε τὸ πρόβλημα. Ἡ ἀνάγκη νὰ χωρίσωμε τὴ φύση ἀπὸ τὸ πνεῦμα δὲν εἶναι μόνον μεθοδική, ἀλλὰ εἶναι καὶ μεταφυσικὴ καὶ ἀξιολογικὴ ἀνάγκη.

Ἡ ἀπλὴ ζωὴ εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴ συνείδηση. Εἶναι διάφορα τὰ κριτήρια ποὺ μεταχειριζόμαστε γιὰ νὰ κρίνωμε τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο. Τὴν ἱστορικὴν ζωὴν, ἀλλὰ καὶ ὅλη τὴν ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν ζωὴν τὴν ἀξιολογοῦμε ἀπ’ ἀρχῆς. Εἶναι ἀδύνατο ἀλλιῶς νὰ ὑπάρξωμε ὡς ἄνθρωποι, ἂν δὲν ἀξιολογήσωμε τὴν ζωὴν, τὴ δική μας καὶ τῶν ἄλλων. Τοῦτο γίνεται καὶ μέσα στὴν κοινωνία. “Ολα τὰ κρίνομε σύμφωνα μὲ ὠρισμένες ἀξίες. Καὶ ζητᾶμε πάντοτε τὸ ἀξιώτερο πρᾶγμα καὶ τὸν ἀξιώτερο ἄνθρωπο. Καὶ ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα κατὰ τοῦτο ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ἀπλὴ φυσικὴ ἔρευνα, ὅτι ἀξιολογεῖ τὰ φαινόμενα, προχωρεῖ πέραν ἀπὸ τὰ ἀπλά γεγονότα καὶ σύμβολα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς καὶ ἐρμηνεύει τὴν ἀξία τους, τὸ νόημά τους, ἐνῶ τὰ φυσικὰ γεγονότα, δὲν ἔχουν ἀξία, εἶναι τυφλὰ ἀκολουθήματα τῆς αἰτιοκρατίας. Ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη χωρίζει σαφέστατα ἀπ’ ἀρχῆς τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὰ ζῶα. Ὁ χωρισμὸς αὐτὸς εἶναι ἀπόλυτος ἀπ’ ἀρχῆς καὶ γίνεται ἐξ αἰτίας τοῦ πνευματικοῦ του καὶ ἠθικοῦ του κόσμου. Ἀλλὰ καὶ ἡ προϊστορία ἀνέτρεψε τὴ δογματικὴν παραδοχήν, ὅτι ἦταν τάχα δυνατόν νὰ ἀνεύρωμε ἓνα καθαρὸ ζωϊκόν, ἔωολογικὸν στάδιον τοῦ ἀνθρώπου.

Ἦδη ὁ παλαιολιθικὸς ἄνθρωπος εἶχε ὠρισμένα ἥθη. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἐγνώριζε τὴ φωτιά, κατασκεύαζε ἐργαλεῖα, ἐνδύονταν μὲ δέρματα, καὶ κατώρθωνε μὲ τὴ νοημοσύνη του νὰ ἐξουσιάζῃ τὰ ἰσχυρότερα καὶ ταχύτατα ζῶα. Φαίνεται ἐπίσης, ὅτι εἶχε κι' ὅλας τὸν ἐνταφιασμὸ τῶν νεκρῶν του, μακριὰ ἀπὸ τὸ μέρος ὅπου κατοικοῦσε (βλέπε J. Nuesch, Das Schweizersbild, 1896, σελ. 248). Μὲ τὴ δημιουργία ἐργαλείων καὶ τὴν ἀνακάλυψη τῆς φωτιᾶς φαίνεται ἀπ' ἀρχῆς ἡ ριζικὴ διαφορὰ τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὰ ζῶα. Τοῦτο δείχνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει μία δύναμη ὁλωσδιόλου ἄλλη ἀπὸ τὰ ζῶα, τὴ δύναμη δηλαδή νὰ προχωρῇ σὲ ἀφαίρεση, νὸ συνθέτῃ, νὰ πηγαίνῃ πέραν ἀπὸ τὴν ἀπλὴ πραγματικότητα. Τοῦτο ὁμῶς σημαίνει, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴ δύναμη νὰ ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὴ δουλεία τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῶν ἀναγκῶν, γιατί καὶ ἡ δημιουργία ἐργαλείων καὶ ἡ σχετικὴ γνώση ἔδωκαν ἀπ' ἀρχῆς στὸν ἄνθρωπο σημαντικὸ βαθμὸ ἐλευθερίας ἀπέναντι σ' ὅλη τὴν ἄλλη ζῶσα φύση. Ἡ νοημοσύνη καὶ ἡ βούλησή του χωρίζουν ἀπ' ἀρχῆς τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ὅλη ζῶσα φύση.

Ὁ ἴδιος ριζικὸς χωρισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ ζῶα γίνεται μὲ τὴ γλῶσσα. Τὰ πέντε - δέκα ἐπιφωνήματα ὠρισμένων πιθήκων δὲν ἀποτελοῦν βεβαίως γλῶσσα, γιατί ὅ,τι χωρίζει ἀκριβῶς ἔσας τὸ πολυδιάστατο πλέγμα ποὺ λέγεται γλῶσσα ἀπὸ τοὺς ἀναρθροὺς φθόγγους, εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἀρθρωμένος σχηματισμὸς τῶν λέξεων καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῶν λέξεων γιὰ νὰ δηλωθοῦν ὠρισμένα ἀντικείμενα καὶ ὠρισμένες παραστάσεις. Καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται κατ' εὐθεΐαν ἀπὸ τὴν πνευματικότητα καὶ τὴ βουλευτικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι καὶ ἡ γλῶσσα ἓνα πνευματικὸ καὶ ἠθικὸ κατόρθωμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ γλῶσσα, ὅπως ἀκριβῶς ἡ φωτιά καὶ τὰ πρῶτα ἐργαλεῖα ποὺ δημιούργησε ὁ ἄνθρωπος, εἶναι ὄργανο ἐλευθερίας. Γίνεται ἡ λέξις σύμβολο, χαρακτηρίζονται μ' αὐτὴν ἀντικείμενα καὶ βιώματα. Ἡ πνευματικὴ μάλιστὰ τῶν ἀνθρώπων μὲ τὴ γλῶσσα φανερώνεται ἀκόμα περισσότερο. Δὲν ὑπάρχει μετάβασις ἀπὸ τοὺς ἀναρθροὺς φθόγγους τῶν ζώων πρὸς τὴ γλῶσσα τῶν ἀνθρώπων, ὅπως καὶ δὲν ὑπάρχει μετάβασις, δηλαδή ἐξέλιξις, ἀπὸ τὶς αὐτόματες ἀντανεκλαστικὲς κινήσεις καὶ τὶς ἐνστικτεῖς ἐνέργειες τῶν ζώων πρὸς τὴ νοημοσύνη καὶ βούληση τοῦ ἀνθρώπου.

Δὲν εἶναι βέβαια δίχως χρησιμότητα νὰ γίνη κ' ἐδῶ ἡ ἐφαρμογή τῆς ἐξελικτικῆς μεθόδου, ἀλλὰ ἡ ἐφαρμογή λαβαίνει κάποια ἀξία, ἐφ' ὅσον ὁ παρατηρητής, δηλαδή ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀφήνει τὴν ἀπ' ἀρχῆς χωριστὴ ὄντοτήτά του. Ὅταν καταγίνεται, κανεὶς, λέγει ὁ Βούντ (Wundt), μὲ τὴν ψυχολογία τῶν ζῴων, εἶναι ἀδύνατον νὰ κάμῃ ἓνα βῆμα, δίχως νὰ προϋποθέσῃ τὴν ψυχολογία τοῦ ἀνθρώπου. Λογικῶς δηλαδή, γίνεται ἐδῶ, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης «μετάβασις εἰς ἄλλο γένος», γιατί ἐρχόμαστε μὲ κριτήρια ἀνθρώπινα, μὲ μέτρα λογικά, νὰ κρίνωμε φαινόμενα ποὺ ἔσωθεν μᾶς εἶναι ἀπρόσιτα. Ὅπως δὴποτε, καὶ γιὰ τὴν ψυχολογία ὁ χωρισμὸς τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὰ ζῶα εἶναι ριζικός. Ὁ ἄνθρωπος προχωρεῖ ἀπ' ἀρχῆς πέραν ἀπὸ τὸν ἀπλὸ συνειρμὸ τῶν παραστάσεων, φαινόμενο ποὺ ὑπάρχει σὲ ἀπλεύστατη μορφή καὶ σὲ μερικὰ ζῶα. Ὁ ἄνθρωπος προχωρεῖ στὴ λογικὴ σχέση καὶ ἐνότητα τῶν παραστάσεων, δηλαδή κρίνει, καὶ ἔτσι ἀνοίγει ἀπεριόριστους ὁρίζοντες στὸ πνεῦμα του. «Εἶναι ὁλωσδιόλου ἀπίθανο, ὅτι ἓνα εἶδος τῶν ἀνωτέρων ζῴων, θὰ κατορθώσῃ ποτὲ νὰ κάμῃ τοῦτο τὸ τεράστιο βῆμα». (Wundt, Menschen und Tierseele, σελ. 440).

Ἄλλος ριζικὰ διάφορος χωρισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ ζῶα γίνεται μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ του φαντασία. Ὅση ὁρμὴ κι' ἂν ἔχῃ τὸ ζῶο νὰ παίξῃ, δὲν κατορθώνει ποτέ, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Βούντ, νὰ φθάσῃ σὲ τελεολογικὴ ἐνότητα εἰκόνων, δηλαδή τοῦ λείπει ἡ ἐλεύθερη φαντασία ποὺ εἶναι ἡ βάση τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως, καὶ ὅταν ἀκόμα κυνηγοῦσε τὰ μαμμουθ καὶ τοὺς ρινόκερους, δηλαδή ἀπὸ τὴν παλαιολιθικὴ ἐποχὴ, ἔχει νὰ παρουσιάσῃ σπουδαῖα σχεδιάσματα καὶ ἀπαρχὲς γλυπτικῆς τέχνης. Τὸ χώρισμα τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ ζῶα ἀνοίγεται βαθύτερο μὲ τὴν ἠθικὴ του πάλη καὶ τὴ θρησκευτικὴ του συλλογὴ. Εἶναι γεγονός, ὅτι ὑπάρχουν σὲ ὠρισμένα ζῶα ἐρεθίσματα συμπόνιας καὶ αὐτοθυσίας, κυρίως ὅταν οἱ γονεῖς ὑποστηρίζουν τὰ παιδιὰ τους, ἀλλὰ κ' ἐδῶ λησμονοῦμε, ὅτι κρίνομε κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ ἀνθρώπινα. Ἀλλὰ κι' ἂν δεχθοῦμε τὰ ἐρεθίσματα αὐτὰ τῆς συμπόνιας καὶ τῆς αὐτοθυσίας, ὄχι μόνον ὡς ἀπλὰ ἐνορμήματα καὶ ἐνστικτα, ἀλλὰ καὶ ὡς συναισθήματα, πάλιν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθοῦν αὐτὰ ὡς ἠθικὰ γεγονό-

τα, γιατί δὲν εἶναι τὸ συναίσθημα ποὺ ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τοῦ ἠθικοῦ γεγονότος καὶ ἀγωνίσματος.

Δὲν εἶναι ἡ τυφλὴ ἐνέργεια τοῦ ἐνστίκτου, ὅσο εὐστοχη ἀσφάλεια κι' ἂν ἔχη, ἀλλὰ ἡ αὐτοσύνειδη, αὐτενέργητη καὶ αὐτόνομη πράξη, ποὺ ἀποτελεῖ ἠθικὸ γεγονός. Αὐτοσυνείδηση, νόηση καὶ δυνατότητα ἐλευθερίας ἀπὸ τὰ ἐνορμήματα, αὐτὰ εἶναι ποὺ ἀποτελοῦν τὶς βάσεις τοῦ ἠθικοῦ γεγονότος. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀνακαλύψωμε ἀλλὰ καὶ νὰ διανοηθοῦμε, ζωώδη ἠθικότητα. Ὡς ἠθικὴ ὄντοτητα θέτει μόνον ὁ ἄνθρωπος τὸν ἑαυτό του, γιατί αὐτὸς θέτει καὶ χρῆν στὸν ἑαυτό του—κι' αὐτὸς εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ αὐτοσύνειδος καὶ αὐτόνομος, δηλαδή ἐλεύθερος. Γενικά, ὁ ἄνθρωπος αὐτοκαταξιώνει τὸν ἑαυτό του. Ὅ,τι ἐξ ἄλλου ὀνομάζομε θρησκεία, δηλαδή τὴ συνειδητὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ὑπεραισθητό, ἀπαιτεῖ αὐτοδύναμη καὶ αὐτενέργητη κίνηση τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου. Οὐδὲ ἵχνος θρησκείας ὑπάρχει στὴν ἄλλη ζῶσα φύση.

Ὁ ἄνθρωπος ὅμως, ἀπὸ τὴν παλαιολιθικὴ του κι' ὅλας ἐποχῆς, παρουσιάζει ἵχνη θρησκείας, λατρεῖα τῶν νεκρῶν κλπ. Ἡ ἐξελικτικὴ μέθοδος ὠφέλησε, γιατί ἔφερε σὲ κίνηση τὰ ζητήματα τῶν ἀπαρχῶν τῆς θρησκείας στοὺς πρωτόγονους λαούς. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως εἶναι ἀδύνατον νὰ συλλάβωμε τὸ νόημα τῆς ὑψηλῆς θρησκείας, ἂν μείνωμε στὴν πρωτόγονη ἀφειτηρία. Ἀπεναντίας, ἡ κατανόηση τῆς ὥριμης, ὑψηλῆς θρησκείας, αὕτὴ εἶναι ποὺ μᾶς βοηθάει νὰ καταλάβωμε καὶ τὴν πρωτόγονη θρησκευτικότητα, νὰ ρίψωμε κάποιό φῶς εἰς τὸ σκότος καὶ τὰ κάπως ἀνερμήνευτα φαινόμενα τῆς πρωτόγονης θρησκείας. Ποτὲ δὲν πρέπει νὰ παραιτήσωμε τὴν ἐξελικτικὴ μέθοδο τοῦ σκέπτεσθαι, καὶ ὅταν ἀκόμα πρόκειται γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ τὴ θρησκεία, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος καὶ ποτὲ δὲν ἠμποροῦμε ν' ἀξιολογήσωμε τὰ πρωτόγονα καὶ προϊστορικὰ πνευματικὰ καὶ τεχνικὰ δημιουργήματα τῶν ἀνθρώπων, ἂν δὲν ὀρμηθοῦμε ἀπὸ τὸ ὑψίστα πνευματικὰ κατορθώματά του.

Κατὰ βάθος, πρέπει νὰ ἠμποροῦμε ν' ἀντιστρέψωμε τὴν ἐννοια τοῦ ἐξελίσεσθαι, γιατί πρέπει νὰ γνωρίζωμε, ὅτι κι' ἔτσι μένει μέθοδος τοῦ σκέπτεσθαι. Πρέπει νὰ κρίνωμε τὰ ἀπλὰ καὶ ἀσύνθετα, εἴτε γιὰ τὴ ζωὴ, εἴτε γιὰ τὴ συνείδηση πρόκειται, ἀπὸ τὰ σύνθετα καὶ ἀνώτερα, καὶ πρὸ παντός ν' ἀξιολογοῦμε τὰ πρῶτα

ἀπὸ τὰ δεύτερα. Ὅπωςδήποτε, πρέπει νὰ γνωρίζουμε, ὅτι τὴν οὐσία τῶν πνευματικῶν φαινομένων καὶ δημιουργημάτων δὲν ἡμποροῦμε ποτὲ νὰ τὴν συλλάβουμε, ὅταν αὐτὰ εἶναι στὶς ἀπαρχές τους, ἀλλὰ ὅταν εἶναι στὸ κορύφωμά τους. Τί εἶναι θρησκεία, τοῦτο θὰ τὸ μάθουμε ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ θρησκεία, τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἠθική, καὶ γιὰ τὴν τέχνη, καὶ γιὰ τὴ γλῶσσα. Μὲ τὴ μέθοδο, τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐξελίσσεσθαι, εἶναι δυνατόν καὶ πρέπει νὰ ἰδοῦμε τὴν πηρεΐα τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴ γένεση τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος ὡς εἰς ἀπαρχές τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁμοίως πρέπει νὰ μᾶς εἶναι βαθύτατα συνειδητό, ὅτι μὲ τὴν ἱστορικὴ ζωὴ γίνεται μία τόλμη μέσα στὸν κόσμο τῶν φαινομένων. Μὲ τὴν ἱστορικὴ ζωὴ ἀξιολογοῦνται τὰ φαινόμενα, ἀκόμα καὶ τὰ φυσικά, ὅλα καὶ δὲν μένει τίποτε ἀναξιολόγητο καὶ ἀκαταξίωτο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο.

Ἡ ἐξέλιξη δὲν ἐξηγεῖ οὔτε τὴν οὐσία τοῦ πνεύματος, οὔτε τὴν ἀξία τῆς ἀνθρώπινης ἀρετῆς. Ὅχι μόνον τὰ μεγάλα βιώματα, ὅπως εἶναι ἡ θρησκεία καὶ ἡ τέχνη, ἀλλὰ καὶ τὰ μεγάλα νοήματα, τὰ φιλοσοφήματα, καὶ προπαντὸς ἡ λογική, ἄρα καὶ τὸ λογικὸ μέρος τῆς θεωρίας τοῦ ἐξελίσσεσθαι, δὲν θὰ εἶχε καμμιά ἀξία, ἂν πράγματι ὅλα, καὶ οἱ πνευματικὲς ἀξίες ἀκολουθοῦσαν τὸ ρεῦμα τῆς φυσικῆς διαδικασίας. Ἡ λογικὴ καὶ τὰ ἀξιώματά της ἔχουν νόημα ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀνθρώπων. Τοῦτο εἶναι βασικὴ λογικὴ ἀρχή. Ἡ θεωρία τοῦ ἐξελίσσεσθαι θὰ αὐτοκατάστρεφε τὴν ἀξία της, ἐφ' ὅσον ἡ ἴδια δὲν πιστεύει στὸ κῦρος τῶν βασικῶν λογικῶν ἀρχῶν. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ μαρξισμός, αὐτοκαταστρέφει τὸ κῦρος τῆς διαλεκτικῆς του, ἐφ' ὅσον δὲν ἀποδέχεται τὸ ἀμετακίνητο νόημα τῶν βασικῶν λογικῶν ἀρχῶν. Ὅπωςδήποτε, καὶ ἡ φυσικὴ καὶ ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, πρέπει νὰ δουλεύουν καὶ μὲ τὴν ἐξελικτικὴ μέθοδο, καὶ νὰ τείνουν νὰ ἀναλύσουν τὸ εἶναι σὲ ἀτερμάτιστες σειρὰς αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων.

Ἄν ὁμοίως ἡ μέθοδος αὕτῃ τοῦ σκέπτεσθαι γίνῃ ἀπόλυτη καὶ ἀποκλεισθῇ κάθε ἄλλη, τότε ὅχι μόνον τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ οἱ ἀξίες του, τὰ αἰώνια ριζώματα τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἐνός, τῆς πρωταρχῆς τοῦ κόσμου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σταθοῦν. Ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ ἴδια ἡ θεωρία τοῦ ἐξελίσσεσθαι δὲν στέκει, ὅταν ἀπολυτοποιηθῇ, γιατί κι' αὕτῃς τὸ κῦρος θὰ εἶναι κι-

νητὸν καὶ ὅτι ἰσχυρίζεται δὲν θὰ εἶναι ἀληθινό. Τὰ λογικὰ κριτήρια, τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ γεωμετρία, οἱ φυσικοὶ νόμοι, ἀλλὰ καὶ τὰ μεγάλα ἀξιώματα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ἡ ἠθικὴ ἀξία ἀνθρώπου, ἡ τέχνη, ἡ θρησκεία, ἡ φιλοσοφία καὶ ὅλα τὰ ἄλλα καταρρέουν, ἂν δώσωμε ἀπολυταρχικὸ νόημα στὴ θεωρία τοῦ ἐξελλίσσεσθαι. Ὁ ἐξελικτικὸς τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι εἶναι γόνιμος, καὶ ἡ ἐπιστήμη ποτὲ δὲν ἔμπορεῖ νὰ τὸν παραιτήσῃ, δίχως νὰ χάσῃ μία βασικὴ τῆς μέθοδου. Γιὰ τοῦτο δὲν εἶναι νοητὴ ἡ ἀντίδραση ποὺ γίνεται ἐναντίον τῆς ἀπὸ μερικοὺς κακοὺς θεολόγους ἢ καὶ κακοὺς χριστιανούς, οἱ ὅποιοι φέρνουν ἔξωθεν τὴν ἐπέμβαση τοῦ θεοῦ γιὰ νὰ τερματίσουν τὴν αἰτιοκρατία τῆς ἐπιστήμης, ὅπου αὐτοὶ θέλουν.

Ὁ ἐξελικτικὸς τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι δὲν πρέπει ν' ἀποκλείεται οὔτε ἀπὸ τὴν ἀληθινὴν θρησκεία, ἀρκεῖ καὶ ὁ ἴδιος νὰ μὴ γίνεταί ἀπόλυτος. Οὔτε ὅμως κερδίζει τίποτε ἡ θρησκεία ἂν πιασθῇ ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ σημεῖα ὅπου τίθεται σὲ κίνηση ἡ ἐξέλιξη, γιὰτὶ αὐτὸ εἶναι συλλογισμὸς, καὶ ἡ θρησκεία δὲν ἀρχίζει μὲ συλλογισμούς, ἀλλὰ μὲ βίωμα καὶ συλλογὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπίσης, δὲν ἔμπορεῖ ἡ θρησκεία νὰ πιασθῇ ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀγεφύρωτα χάσματα ποὺ ὑπάρχουν μέσα στὴν πραγματικότητα—τὸ χάσμα ποὺ χωρίζει τὸ ἀνόργανο ἀπὸ τὸ ὀργανικό, δηλαδὴ τὴν ἀπλὴ ὕλη ἀπὸ τὴν ζωὴ, οὔτε ἀπὸ τὸ ἀγεφύρωτο χάσμα ποὺ χωρίζει τὴν ἀπλὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν συνείδηση, ὅπως κάνουν μερικοὶ κακοὶ ἀπολογητὲς τῆς θρησκείας. Ἡ θρησκεία εἶναι μεγάλο, παντοδύναμο καὶ καθολικὸ βίωμα τοῦ πνεύματος καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ὑποστηρίγματα θεωρητικά, ἀλλὰ οὔτε καὶ φοβᾶται ποτὲ τὴν ἐπιστημονικὴν θεωρίαν, γιὰτὶ καμμιά θεωρία καὶ καμμιά ἐπιστήμη δὲν φθάνει ἐκεῖ, ὅπου ἀπ' ἀρχῆς μὲ τὴν παρουσία τῆς φθάνει ἡ θρησκεία, δηλαδὴ στὸ ἀπόλυτο.

Ἡ θρησκεία δὲν εἶναι δυτατὸν νὰ μείνῃ ποτὲ ζωντανή, ἂν τὴν παραλέμῃ κανεὶς στὰ ἀκρότατα σημεῖα τοῦ ἐρευνημένου ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην κόσμου. Εἶναι ἀπ' ἀρχῆς παροῦσα καὶ ἀξιολογεῖ τὰ πάντα μὲ δικό της, πρωταρχικὸν τρόπο, καταλύει ἀπ' ἀρχῆς ὅλον τὸ διαφορισμὸν τοῦ κόσμου καὶ τὸν ἐνώνει, καὶ μαζὶ ἐνώνεται καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἄν παραλέμψωμε τὴν θρησκείαν στὰ ἀκρότατα σημεῖα τοῦ ἐρευνημένου κόσμου, ὅπου τάχα ἀρχί-

ζει τὸ ἄγνωστο· τότε γεννιέται ἡ ὑποψία, ὅτι, ὅπως θέλει ὁ Comte, κάποτε ἡ θρησκεία θ' ἀντικατασταθῇ ἀπὸ τὴν νικηφόρα ἐπιστήμη, πὺν δουλεύει μὲ τὴ σχέσιν τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος. Ἄν δεχθοῦμε τὴ γνώμη τοῦ Comte, τότε ἡ θρησκεία εἶναι θνήσκουσα ἀξία τοῦ πνεύματος. Οὔτε ὅμως ἡ θρησκεία εἶναι ὑποκατάστατο τῆς ἐπιστήμης, οὔτε ἡ ἐπιστήμη ὑποκατάστατο τῆς θρησκείας.

Ἐξ ἄλλου, ὅσο βαθύτερα εἰσχωρεῖ ἡ ἐπιστήμη μὲ τὴ λογικὴν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κόσμου, τόσο περισσότερον ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἐσωτερικεύεται ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος, καὶ ἡ ζωὴ τοῦ σύμπαντος ἀπαιτεῖ ἀπ' αὐτὸν τὴν ἀναγωγὴν τῆς στήν ἄγνωστη πρωταρχή, αὐτὴν πὺν τὴν ζῆ κανεῖς βαθύτατα δίχως νὰ ἡμπορῇ ποτὲ λογικὰ νὰ τὴν ἐξωτερικεύσῃ. Γιὰ τοῦτο, ἡ θρησκεία δὲν ἔχει νὰ θορυβηθῇ καθόλου ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐξελίσσεσθαι, ὅσο κι' ἂν μερικοὶ «πιστοὶ» ἐξανίστανται. οὔτε ἔχει νὰ θορυβηθῇ ἀπὸ καμμιὰ ἄλλη ἐπιστημονικὴ θεωρία, ἐφ' ὅσον βέβαια ἡ θεωρία δὲν γίνεται δόγμα, ὁπότε χάνει τὴ λογικότητά της. Ὅπως δὲ ποτε, καὶ ὅταν ἡ ἐπιστημονικὴ θεωρία γίνῃ δόγμα, καὶ τότε ἐκείνη πὺν θὰ παύσῃ κάποτε νὰ ὑπάρχῃ θὰ εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ θεωρία ὡς δόγμα, καὶ ὅχι ἡ θρησκεία. Εἶναι ἀπὸ τὰ αἰώνια ἀποκτήματα τῆς πλατωνικῆς διαλεκτικῆς, πρᾶγμα πὺν ἐπανακτῆθηκε καὶ ἀπὸ τὴν «Κριτικὴν τοῦ καθαροῦ λόγου» τοῦ Κάντ, ὅτι καμμιὰ μέθοδος τοῦ σκέπτεσθαι καὶ καμμιὰ ἐπιστήμη δὲν φθάνει στὴν πρωταρχὴ τῶν πραγμάτων, ἢ στὴν πρωταρχὴ τοῦ κόσμου. Τοῦτο τὸ μέτρο τῆς αὐτοκριτικῆς τοῦ πνεύματος εἶναι πὺν δὲν ἔχουν μερικοὶ νεοφώτιστοι ἢ καὶ ἐμπαθεῖς «ἐπιστήμονες», καὶ ἀλαζονεύονται ἐν ὀνόματι τῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἐπιστήμη ὅμως εἶχε καὶ ἔχει πάντοτε σαφέστατη συνείδηση γιὰ τὰ ὅριά της. Ἀλλὰ καὶ μέσα στὴν ἐπιστήμη δὲν εἶναι ἡ ἐξελικτικὴ μέθοδος ἡ μόνη, γιὰ τὸ αὐτόχρονα μ' αὐτὴν κινεῖται ἡ τελεολογική, ὅταν μάλιστα πρόκειται γιὰ τὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς.

Ἀλλὰ, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, πρέπει νὰ σημειώσωμε καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμα: τὰ μεγάλα πνευματικὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, τὰ ἠθικά του κατορθώματα καὶ ὅλα τὰ ἄλλα, δὲν στηρίζονται τόσο στὸ φυσικὸ γίγνεσθαι, ἂν καὶ τὸ προϋποθέτουν πάντοτε, ὅσο στὴν ἐσωτερικὴ παρουσία καὶ πνευματικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄν-

ἄνθρωπος τίθεται μὲ τὴν ἱστορικὴν τοῦ ζωῆ ὡς ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ ὄντοτητα. Τέλος, καὶ σ' αὐτὴν τὴ θετικὴ ἐπιστήμη ὁ ἄνθρωπος τίθεται ὡς πνεῦμα, γιατί κι' αὐτὴ εἶναι κατόρθωμα πνευματικό. Τὰ πρωτεῖα τοῦ πνεύματος, τοῦτο εἶναι τὸ αἰώνιο πρόβλημα τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, καὶ τοῦτο εἶναι πάλιν σήμερον τὸ ἐπίμαχο πρόβλημα τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν.

Τὸ πνεῦμα ὁμῶς, παρ' ὅλα τὰ πρωτεῖα του, εἶναι κατὰ τὴ δράση του ἀχώριστο ἀπὸ τὴν παρακόλουθον ζωὴ καὶ ὅλη τὴν ἄλλη φύσιν. Δίχως νὰ ἐλθῇ κανεὶς σὲ ἀντίφραση μὲ τὰ γεγονότα, εἶναι δυνατόν ἐντὸς τῆς ἐξελικτικῆς γραμμῆς νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι ὑπάρχει θέσις γιὰ τὸ πνευματικὸ μέγεθος, ποὺ λέγεται ἄνθρωπος. Ἡδη ἡ βιολογία ἀναγνωρίζει σήμερον τὴν ἐντελέχεια τοῦ Ἀριστοτέλη, δηλαδὴ τὴν αὐτενέργητη δύναμις τῆς ζωῆς. Ἡ τομὴ πάλιν ποὺ γίνεται μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ ζῴου εἶναι βασικὴ καὶ ἀνέκκλητη. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι πνευματικὸ μέγεθος καὶ ἡ ἐσωτερικὴ τοῦ ζωῆ ἀνοίγει καὶ καταξιώνει κόσμους ποὺ τὸν χωρίζουν ἔσας ἀπὸ τὰ ζῶα καὶ τὴν ἄλλη γυμνὴ ἀπὸ συνείδηση φυσικὴ πραγματικότητα. Τὴν ἀπόλυτη συνείδηση γι' αὐτὸν τὸ χωρισμὸ τὴν ἀποχτάει βέβαια ὁ ἄνθρωπος, ὅταν φθάσῃ στὰ κορυφώματα τῆς πνευματικῆς τοῦ ζωῆς, ἀλλὰ αὐτὰ εἶναι ἀκριβῶς ποὺ τὸν χωρίζουν ἀπὸ τὴν ἄλλη ζῶσα φύσιν. Ἐπειτα τὸ «σοφὸν ζῶον ἄνθρωπος» μεταστρέφει καὶ τὴν ἐξέλιξιν ἀπὸ τὰ φυσικὰ τῆς ὁρίᾳ πρὸς τὰ πνευματικὰ καὶ ἠθικά, ὅποτε ἡ ἐξέλιξις γίνεται ἀγώνισμα, καὶ ὄχι βουβὴ νομοτέλεια οὔτε ἔστω ἀσύνειδη ἐντελέχεια, ὅπως εἶναι ἡ ἀπλή ζωὴ. Μὲ τὴ μεταστροφὴ ὁμῶς αὐτὴν, ἡ ὁποία κινεῖται τώρα εἰς βάθος καὶ εἰς ὕψος, ὄχι πρὸς τὰ ἐμπρός, ὅπως ἡ εὐθύγραμμη κίνησις, συντελεῖται μία διαδικασίᾳ, ἓνα ἀγώνισμα, ποὺ διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὸν τυφλὸν ἀγῶνα τῆς φυσικῆς ζωῆς. Ἀπὸ τὴν μεταξίωσιν αὐτὴν τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐξελίσσεσθαι, ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ αὐτὴν τοῦ πνεύματος δημιουργοῦνται οἱ ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ δὲν ὑπάρχουν οὐδὲ ὡς ἔχνος μέσα στὴν ἄλλη ζῶσα φύσιν, καὶ εἶναι κάτι ὁλωσδιόλου διάφορον ἀπὸ τὰ φυσικὰ ἐνεργήματα, εἶναι πνευματικὰ ἀγωνίσματα καὶ σημεῖα τῆς ἐλευθερίας.

Τέλος, πρέπει νὰ διαχωρίσωμε ἀκόμα κάτι ἐπίσης σημαντικόν· κατὰ τὴ φυσικὴ ἐξέλιξιν, δὲν εἶναι τὸ ἄτομον ἀλλὰ τὸ γένος, τὸ κυ-

ριώτερο, γιατί με τὴ διαιώνιση τῆς ζωῆς, τὴν πρόοδο, ἐφ' ὅσον αὕτὴ ὑπάρχει, τὴν ἐσοδεύει τὸ γένος. Τὸ ἄτομο γίνεται ἐδῶ ἀπλὸ μέσον γιὰ νὰ κερδίσῃ τὸ γένος. Κατὰ τὴν ἱστορικὴ ὁμῶς ζωὴ, ὅσο κι' ἂν κερδίζῃ ἀπὸ τὴν ἐξέλιξιν τὸ ἀνθρώπινο γένος, πραγματικὰ ἡ οὐσία εἶναι ἄλλη, δηλαδή τὰ πρόσωπα εἶναι ἐδῶ τὰ κέντρα δημιουργίας τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν. Μὲ ἄλλα λόγια, στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξιν καὶ ζωὴ τὰ ἄτομα γίνονται πρόσωπα, κι' αὐτὰ εἶναι ποὺ προχωροῦνε πέραν ἀπὸ τὴν ἀπλὴ πραγματικότητα τοῦ γένους. Μὲ τὰ πρόσωπα ποὺ λαβαίνουν ἀναντικατάστατη, μοναδικὴ ἀξία, μ' αὐτὰ γίνεται ἡ ἱστορία. Τοῦτο τὸ γεγονὸς ἡ ἠθικὴ τὸ γενικεύει, καὶ τὸ αἵτημά της εἶναι, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὡς ἄνθρωπος, δηλαδή ὡς πρόσωπο, ἔχει ἀναντικατάστατη ἀξία. Τὸ ἠθικὸ ἀγώνισμα εἶναι τοῦτο: νὰ λαβαίνῃ ὁ ἄνθρωπος ὅσο γίνεται μεγαλύτερη συνείδηση γιὰ τὴν αὐταξία του καὶ νὰ μοχθῇ ὅσο γίνεται γιὰ τὴν ἐλευθερία του.

5. — Ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ οἰκονομία.

Εὐθύγραμμη πρόοδος, εἶδαμε πρὶν, ὑπάρχει μόνον στὴ φυσικομαθηματικὴ ἐπιστήμη, ὅπου πράγματι ἡ μία κατάκτηση τοῦ πνεύματος ἀκολουθεῖ τὴν ἄλλη καὶ ὅπου τὸ μεταγενέστερο σύστημα εἶναι καλύτερο ἀπὸ τὸ προγενέστερο. Ἐπίσης ὑπάρχει εὐθύγραμμη πρόοδος καὶ στὰ παρακόλουθα τῆς φυσικομαθηματικῆς ἐπιστήμης, στὴν τεχνικὴ καὶ τὴν οἰκονομία, δηλαδή στὰ δύο αὐτὰ συστήματα τῆς δραστηριότητος τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου γίνεται ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ὅρων τοῦ περιβάλλοντος καὶ ἡ δημιουργία ὑλικῶν ἀγαθῶν, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴ ζωὴ του. Καὶ τὰ δύο συστήματα, ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ οἰκονομία, εἶναι συστήματα πράξεων τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου προϋποτίθεται ἡ φυσικομαθηματικὴ ἐπιστήμη, καὶ τείνουν νὰ διασφαλίζουν τὴ συντήρηση καὶ βελτίωση τῆς ζωῆς. Καὶ ἐφ' ὅσον, ὅπως εἶδαμε, ἡ φυσικομαθηματικὴ ἐπιστήμη εἶναι κατόρθωμα τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, ἔπεται ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ συστήματα, ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ οἰκονομία, εἶναι σταθμοὶ καὶ τρόποι ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πηγάζουν κατ' εὐθειαν ἀπὸ τὴν οὐσίαν τοῦ πνεύματος. Ἡ διαφορὰ τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὴν ἴδιαν τὴν φυ-

σική ἐπιστήμη εἶναι, ὅτι αὐτὴ γνωρίζει τὰ πράγματα, ἐνῶ ἡ τεχνική καὶ ἡ οἰκονομία, τὰ ἐκμεταλλεύεται μὲ τὴ γνώση γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ζωῆς. Τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου στὴν τεχνική καὶ τὴν οἰκονομία παρακινεῖται ἀπὸ τὴ χρεία τῆς ζωῆς γιὰ νὰ δράσῃ, ἐνῶ ἡ γνώση δὲν ρυθμίζεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς ζωῆς, ἥ κι' ἂν τοῦτο γίνῃ στὶς ἀπαιτήσεις, ὕστερα ἐλευθερώνεται, κινεῖται καὶ ὑπάρχει «ἐαυτῆς ἕνεκα».

Ἦδη ὁ Ἀριστοτέλης χωρίζει «τὰ πρὸς τὴν γνῶσιν» ἀπὸ «τὰ πρὸς τὴν χρῆσιν» (1258, β9). Μὲ τὰ πρῶτα, «τὰ καλὰ καὶ ἐλευθέρια», καταγίνεται ἡ ἐπιστήμη, μὲ τὰ δεύτερα, «τὰ χρήσιμα καὶ ἀναγκαῖα», καταγίνεται ἡ τεχνική καὶ ἡ οἰκονομία. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπίσης ὁρίζει τὸν ἄνθρωπο καὶ ὡς «οἰκονομικὸν ζῶον» (1242, α 23). Ἡ χρεία τῆς ζωῆς, ἐνῶ παρακινεῖ τὸν ἄνθρωπο νὰ ἐφαρμόζῃ τὴ γνώση τῆς φυσικομαθηματικῆς ἐπιστήμης, καὶ ἔτσι νὰ δημιουργῇ τὴν τεχνική καὶ τὴν οἰκονομία ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως ρυθμίζεται καὶ ἡ ἴδια ἡ χρεία τῆς ζωῆς ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ συστήματα. Ἐχει μεγάλη σημασία γὰ κατὰλάβωμε τὶς σχέσεις αὐτὲς πὺν ὑπάρχουν, γιὰτὶ ἔτσι θὰ ἀποφύγωμε παρ-εξηγήσεις πὺν γίνονται συχνά. Ὡς συστήματα πράξεων, ἡ τεχνική καὶ ἡ οἰκονομία καὶ ὡς ἐφαρμογὴ ἐπιστημονικῶν πορισμάτων, κατὰγονται καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ ἄλλωστε εἶναι πὺν ρυθμίζει καὶ τὴν ἀνάγκη τῆς ζωῆς, ἐνῶ τὸ σῶμα τὴν γεννάει. Τὸ πνεῦμα ἐρχεται στὴν τεχνική καὶ στὴν οἰκονομία μὲ τὴ γνώση καὶ μὲ τὰ παραγόμενα τεχνικὰ ἔργα καὶ οἰκονομικὰ ἀγαθὰ νὰ ρυθμίσῃ τὴ χρεία τῆς ζωῆς, νὰ τὴν συντάξῃ σύμφωνα μὲ ὠρισμένους τρόπους, γιὰτὶ, ἐφ' ὅσον ἡ χρεία τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων ρυθμίζεται ὑποκειμενικά, δίχως αὐτοὺς τοὺς ἀντικειμενικοὺς τρόπους τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς οἰκονομίας, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀκόμα σὲ κατάστασι βαρβαρικῇ.

Ἡ ζωὴ, ἐφ' ὅσον εἶναι τεχνικὰ καὶ οἰκονομικὰ ἀσύνταχτη, ἀντιμάχεται καὶ κάθε ἄλλη τάξι, πολιτικῇ ἢ κοινωνικῇ. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος πάλιν, ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ σύνταξι τῆς ζωῆς εἶναι ὅρος γιὰ νὰ ὑπάρξῃ καὶ ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς τάξι. Ὁ πολιτισμὸς εἶναι ὁλοκλήρωμα ἀξιῶν, πνευματικῶν, ἡθικῶν καὶ οἰκονομικῶν. Γιὰ τοῦτο, ὅπου ὁ πολιτισμὸς δὲν κατα-λήγει σ' αὐτὴν τὴν ὁλοκλήρωσι, εἶναι, ὅπως λέει ἡ μορφολογία

τῆς ἱστορίας, ψευδομόρφωμα. Ἡ ρύθμιση τῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς γίνεται μὲ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν οἰκονομία. Εἶναι καὶ αὐτὰ ἓνα ἔργο τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ εἶναι καὶ μία ἀνάγκη τοῦ πνεύματος, γιατί ὅπου ἡ ἀνάγκη δὲν εἶναι ρυθμισμένη μὲ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν οἰκονομία, ἐκεῖ τὸ πνεῦμα πιέζεται, τυραννιέται. Ἔτσι, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος γίνεται ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ οἰκονομία ὅρος τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος, ἀπὸ τὸ ἄλλο πάλιν εἶναι τὸ πνεῦμα πρῶτος ὅρος γιὰ τὴν ἴδια τεχνικὴ οἰκονομία καὶ τεχνική. Ἡ σχέση εἶναι βαθύτατα διαλεκτική, δηλαδή εἶναι συναρτημένα τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο καὶ ὄχι ἐξαρτημένα, ὅπως θέλει ὁ μαρξισμός.

Ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ οἰκονομία ἔχουν ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος αὐτοτέλεια, ἐφ' ὅσον ἔρχονται νὰ καλύψουν τὶς ἀνάγκες τῆς ζωῆς, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως δὲν ἔχουν αὐτοτέλεια, γιατί δίχως τὴν ἐπιστήμη καὶ τὸ πνεῦμα ἢ μποροῦν νὰ γίνουν καὶ νὰ μεγαλώσουν. Οἱ τρόποι κατὰ πῶς θὰ λειτουργοῦν ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ οἰκονομία, τοὺς ἐφευρίσκει κι' αὐτοὺς τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνῶ ἡ ἀνάγκη ἡ ἴδια δὲν ἐφευρίσκει τίποτε, οὔτε τρόπους, οὔτε συστήματα, ἀλλὰ ἀπαιτεῖ τὴ λειτουργία συστήματος, ἀπαιτεῖ τὴν ὑπαρξὴ τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς οἰκονομίας. Ἡ ἀνάγκη τῆς ζωῆς δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἐφευρετική, ἀλλὰ παρακινεῖ τὴ νοημοσύνη τοῦ ἀνθρώπου νὰ δράσῃ, εἶναι καὶ αὕτῃ «παρακλητικὸν τῆς διανοίας», ὅπως λέγει ὁ Πλάτων. Ἡ-διάνοια ἐφευρίσκει, κατευθύνει, τὴν οἰκονομία καὶ τὴν τεχνική. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ συστήματα εἶναι διανοητικά, δηλαδή ὁργανώνονται ἀπὸ τὴ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ἡ ἀνάγκη περιμένει νὰ καρπωθῇ.

Οἰκονομία καὶ τεχνική, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, ὑποβαστάζουν τὴν ἀναπνοὴ τοῦ πνεύματος, τῆς πολιτικῆς, τῆς τέχνης, τῆς φιλοσοφίας, τῆς θρησκείας, ἀπὸ τὸ ἄλλο ὅμως ἐμπνέονται ἀπ' αὐτὰ τὰ κέντρα τοῦ πνεύματος. Ἡ οἰκονομία καὶ ἡ τεχνικὴ εἶναι ἡ ἔξω ὄψη τοῦ πνεύματος, ἐνῶ ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι ἡ ἔσω ὄψη τοῦ πνεύματος. Ἐκεῖνα εἶναι τὸ φαίνεσθαι, ἐνῶ τὰ ἄλλα εἶναι τὸ νοεῖσθαι. Τὸ φαίνεσθαι ὅμως τοῦ πολιτισμοῦ δὲν ὑπάρχει δίχως τὸ νοεῖσθαι. Ὅπου δὲν ὑπάρχει δηλαδή κράτος, ἐπιστήμη, φιλοσοφία, ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει οὔτε σύστημα τεχνικῆς οὔτε σύστημα οἰκονομίας. Αὕτῃ εἶναι ἡ διαλεκτικὴ σύνθεσις τοῦ πνεύματος καὶ τῶν ἐκφρασμάτων του, κι' αὕτῃ τὴ διαλεκτικὴ σύνθεσις ἀποσυνθέτει ὁ μαρξισμός μὲ

τῇ μονοσήμαντῇ ἐρμηνείᾳ τῆς ζωῆς. Ὁ ἐγγελιανισμὸς τοῦ ἔδωκε σ' αὐτὸ τὴν ἀφορμή, γιατί καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἑγέλου εἶχε κι' αὐτὴ κάπως ἀπομονώσῃ τὸ πνεῦμα, ἂν καὶ ὁ Ἑγελος ἦταν ἀληθινὰ διαλεκτικὸς—ἐνῶ ὁ μαρξισμὸς ἀπομόνωσε τὴν οἰκονομία καὶ τὴν τεχνική, καὶ ἐζήτησε μόνον μ' αὐτὴν νὰ δώσῃ ὄχι ἀπλῶς ἐρμηνεία τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ κατεύθυνση.

Ἔτσι ἀκριβῶς ἐγεννήθηκε ὁ μαρξικὸς δογματισμὸς, ἀπὸ τὸν ὁποῖον τόσα πάσχει ἡ ἀνθρωπότητα, ἐνῶ οἱ ἄλλοι προηγούμενοι φιλοσοφικοὶ δογματισμοὶ ἄφηναν τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς λαοὺς ἐλεύθερους, ἦταν δογματισμοὶ μόνον «κατὰ θεωρίαν», ἐνῶ ὁ μαρξισμὸς ἐγίνε καὶ δογματισμὸς «κατὰ πράξιν». Ὁ μαρξισμὸς ὠδήγησε τὴν Εὐρώπῃ καὶ τὴν ἀνθρωπότητα στὸ ἔγκλημα, ἐνῶ ὁ ἐγγελιανισμὸς ὠδήγησε μόνον μερικοὺς ἀνθρώπους σὲ φιλοσοφικὰς αἱρέσεις. Ὅπως δὲ ποτε, ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ καταλάβωμε εἶναι, ὅτι τὸ ὁλοκλήρωμα ποὺ λέγεται πολιτισμὸς, οἱ δογματισμοὶ τὸ ἀποσυνθέτουν. Οἱ ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι συνάλληλες, δὲν εἶναι ποτὲ ἡ μία ἐξάρτησις τῆς ἄλλης, γιατί πολιτισμὸς εἶναι ἀκριβῶς τοῦτο, ὅτι ἡ μία ἀξία προϋποθέτει τὴν ἄλλη. Ὅμως ἡ συνάρτησις αὐτὴ τῶν ἀξιῶν μέσα στὸ ὁλοκλήρωμα ποὺ λέγεται πολιτισμὸς ἔχει ἐσωτερικὴ ἱεράρχηση, καὶ σ' αὐτὴν τὴν ἱεράρχηση τῶν ἀξιῶν τοῦ πολιτισμοῦ ὁ τεχνικὸς καὶ οἰκονομικὸς πολιτισμὸς εἶναι φύσει ὑποτασσόμενος στὸν πνευματικόν, δίχως νὰ εἶναι ἐξ αἰτίας αὐτοῦ λιγώτερο ἀναγκαῖος.

Γιατί ὅμως εἶναι φύσει ὑποτασσόμενος ὁ τεχνικὸς καὶ οἰκονομικὸς πολιτισμὸς; Διότι οἱ ἀνάγκες τῆς ζωῆς ἡμποροῦν πράγματι νὰ ρυθμισθοῦν μὲ ἀντικειμενικὸ τρόπο καὶ κανόνα, μόνον ὅταν τοῦτο γίνεται σὲ ἁρμονία μὲ τὸν ἐσωτερικὸν πολιτισμὸν τῆς ζωῆς. Γενικά, ὁ οἰκονομικὸς καὶ τεχνικὸς βίος τοῦ ἀνθρώπου λαβαίνει ἀντικειμενικὴ μορφή καὶ εὐρίσκει κανόνα, μόνον ἐφ' ὅσον ἁρμόζεται πρὸς τὸν ψυχικὸν καὶ πνευματικὸν βίον τῶν ἀνθρώπων, δηλαδή πρὸς ὅλο τὸ πλήρωμα τῆς ζωῆς, ψυχῆς καὶ πνεύματος, ποὺ λέγεται ἀνθρώπος. Ὅπου δὲν ὑπάρχει αὐτὴ ἡ ἀναλογία, ἐκεῖ ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ πηγαίνει ἀπὸ ἀνατροπὴν σὲ ἀνατροπὴν. Ὅπου πάλιν ὁ τεχνικὸς καὶ οἰκονομικὸς πολιτισμὸς γίνεται μὲ τὴν βίαν τῆς πολιτικῆς θέσει πρῶτος, καὶ ἐξουσιάζει αὐτὸς ὅλα τὰ ἄλλα, ἐκεῖ ἡ ζωὴ

εἶναι τυραννική καὶ ἔχει μέσα της τὸ σπόρο τῆς αὐτοκαταστροφῆς. ΓΙΑΤΙ ὅλη αὕτη ἡ ἀντιστροφή τῆς ἱεραρχίας τῶν ἀξιῶν εἶναι ἀντιπνευματική καὶ ἀφύσικη.

Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν πολυδιάστατη κίνησή της εἰρηνεύει πραγματικὰ μόνον ὅταν ἡ χρεια τῆς ἱκανοποιεῖται ταυτόχρονα πρὸς ὅλους τοὺς τομεῖς, τὴν πολιτική, τὴν ἐπιστήμη, τὴν τέχνη, τὴ θρησκεία, τὴ φιλοσοφία. Ὑπάρχει ὅχι μόνον ὑλικὴ χρεια, ἀλλὰ καὶ ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ. Εἶναι κι' αὕτη πολυσήμαντη καὶ πολυδιάστατη. Τοῦτο εἶναι ποὺ δὲν κατάλαβε ὁ μαρξισμός, οὔτε ὁ σοσιαλισμός, γιὰτὶ ἀπὸ πολυδιάστατη ποὺ εἶναι ἡ ζωὴ, τὴν βιάζονται νὰ γίνῃ μονοδιάστατη. Καὶ τοῦ ρωσικοῦ μαρξισμοῦ ἡ θέση εἶναι πράγματι τραγικὴ, γιὰτὶ μόλις ἀφειθῇ ἐλευθερὸ τὸ προαιώνιο πνεῦμα τῶν Ρώσων, ὅπως αὐτὸ διαπλάσθηκε ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ τὴν πάλη τῆς ζωῆς, ἡ τεχνοκρατία καὶ οἰκονομοκρατία θὰ κινδυνεύσῃ. ΓΙΑ ΤΑ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ τῆς Εὐρώπης τὰ πράγματα ἄρχισαν ν' ἀλλάζουν γιὰτὶ τὰ πιέζει τόσο πολὺ ἡ διαφορετικὰ ἀξιολογημένη ζωὴ, ὥστε ὑποχρεώνονται νὰ ὑποχωροῦν καὶ ἀρχίζουν νὰ μὴν πιστεύουν ἀδίστακτα στὴν τεχνοκρατία καὶ οἰκονομοκρατία.

Θὰ ἔλεγε κανεὶς, ὅτι καὶ ἡ Ἀμερικὴ ἔχει παρόμοιο πρόβλημα μὲ τὴν οἰκονομικοκρατία καὶ τὴν τεχνοκρατία της, ἀλλὰ τὰ πράγματα ἐκεῖ εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ τὴ Ρωσία. Πρῶτα πρῶτα ὑπάρχει ἐκεῖ ἡ πολυδύναμη ἐλευθερία τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία καὶ προάγει τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν οἰκονομία. Ἐπειτα ὅμοις ἡ Ἀμερικὴ εἶναι κατ' οὐσίαν ἡ προέκταση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Ἡ ἥπειρος αὕτη κατ' οὐσίαν δὲν ἔχει ἔξω - εὐρωπαϊκοὺς πληθυσμούς. Καὶ τέλος, οὐδέποτε σταμάτησε ἡ βαθύτατη ἀλληλουχία ἀνθρώπων καὶ πνευμάτων Εὐρώπης καὶ Ἀμερικῆς. Μὲ τὸν τελευταῖο μάλιστα παγκόσμιον πόλεμον, ἡ αἱματοδοσία, στὸ πνευματικὸ κεφάλαιο, ἀπὸ τὴν Εὐρώπην στὴν Ἀμερικὴ ὑπῆρξε τόσο μεγάλη, ὥστε ἡ Εὐρώπη τὴν αἰσθάνεται ὡς πραγματικὴ φλεβοτομία τοῦ σώματός της. Καὶ φλεβοτόμος ἦταν ἡ γερμανικὴ ὕβρις, ἡ ὁποία κατεδίωξε τοὺς ἐπιστήμονες ἀπὸ τὰ ἐδάφη τῆς Εὐρώπης. Ὡστε στὴν Ἀμερικὴ, ἡ διαμόρφωση καὶ τῶν ἄλλων ἀξιῶν τῆς ζωῆς ὑπάρχει ἀπ' ἀρχῆς καὶ ὁλοένα καὶ ἐνδυναμώνεται περισσότερο. Πολιτικὴ, ἐπιστήμη, φιλοσοφία, θρησκεία καὶ τέχνη,

μαζί με τὴν πολυδύναμη ἐλευθερία τοῦ πνεύματος, ρυθμίζουν ἐκεῖ τὴν οἰκονομία καὶ τὴν τεχνικὴ καὶ τὶς κάνουν ἀκριβῶς νὰ ἀκμάζουσιν. Ὅλα τὰ κεφάλαια τοῦ πνεύματος ἀνδρώνονται μαζί με τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν οἰκονομία. Ἐδῶ ἄλλωστε ἐγκείται ἡ ἐσωτερικὴ ἀσφάλεια καὶ αὐτοβεβαιότητα τῆς Ἀμερικῆς. Καὶ ἀπ' αὐτὴν τὴν ταυτόχρονη ἀνθιστὴ τῶν ἀξιών τῆς ζωῆς, ἀνακύπτει σήμερον καὶ ἡ συνείδησις τῆς παγκόσμιας ἡγεσίας· δὲν ἦτο τοῦτο ἀπ' ἀρχῆς σχεδιασμένο, ἀπεναντίας μάλιστα ὑπῆρχε τὸ ἀντίθετο δόγμα, τὸ δόγμα τῆς ἀπομόνωσης.

Ὅτι ἔχει ἔδῳ σημασία, εἶναι νὰ καταλάβωμε, πῶς ὁ τεχνικὸς καὶ οἰκονομικὸς πολιτισμὸς φύσει ὑποτάσσεται στὸν πνευματικόν, καὶ πῶς πάλιν θέσει ἔρχεται μετὰ τὴ βία νὰ ὑποτάξῃ τὸν πνευματικόν πολιτισμόν. Κατ' οὐσίαν ὅμως ὁ ἐσωτερικὸς πολιτισμὸς δημιουργεῖ τὸν ἐξωτερικόν, τὸν τεχνικόν καὶ οἰκονομικόν. Ἡ Ἀναγέννησις εἶναι τὸ γενεσιουργὸ σπέρμα τῆς νεώτερης εὐρωπαϊκῆς τεχνικῆς, καὶ τὸ πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων ἦταν ἡ μήτρα πού γέννησε τὴν ἀρχαίαν τεχνικὴν. Ἐπίσης, τὸ πνεῦμα τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ, τοῦτο ἐγέννησε ἐκεῖ τὴν τεχνικὴν, ἡ ὁποία ἡμέρωσε τὰ ρεύματα τοῦ Νείλου, καὶ ὥρθωσε τὰ μεγαλύτερα κτίσματα τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς. Τὸ πνεῦμα βάζει τὰ θεμέλια τῆς ζωῆς. Αὐτὸ βαθαίνει, μεγαλώνει καὶ τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν ὑλικὴν ἀνάγκη τῆς ζωῆς. Αὐτὸ εὐγενίζει καὶ τὴν ὁρμὴν τῆς ζωῆς. Γιὰ τοῦτο, καὶ κάθε μέγας πολιτισμὸς ἔχει τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν οἰκονομίαν του, καὶ ἀντίστροφα, ὅπου ἔχομε μεγάλην τεχνικὴν, ἐφ' ὅσον αὕτὴ εἶναι αὐτοχθονικὴ καὶ ὄχι δανεικὴ, ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ μέγας ἐσωτερικὸς πολιτισμός.

Ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς δὲν εἶναι, ὅπως λέγει ὁ μαρξισμός, ἐποικοδόμημα, ἀλλὰ εἶναι ἀπ' ἀρχῆς ὁλόκληρον τὸ οἰκοδόμημα. Ἀπὸ τὰ θεμέλια ὡς τὴν κορυφή, ἀπὸ τὴν οἰκονομίαν καὶ τὴν τεχνικὴν ὡς τὴν θρησκείαν, τὸ πνεῦμα εἶναι πού κινεῖ τὸν πολιτισμόν. Μέλη τοῦ σώματος τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἡ οἰκονομία καὶ ἡ τεχνικὴ, καὶ τὰ μέλη τοῦ σώματος ρυθμίζονται ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλον. Ἡ ἀναλυτικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὁλοκληρώματος πού λέγεται ἀνθρώπινος πολιτισμός, ἐμπλέκεται ἀπ' ἀρχῆς σὲ ἀντιφάσεις, γιατί ἐκέπτεται ἀντιδιαλεκτικὰ, καὶ αὕτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀντιδιαλεκτικὴ κέψη εἶναι ἡ ἐπικρατέστερη καὶ μέσα στὸ μαρξικὸ σύστημα.

“Όταν σκέπτεται κανείς ἀντιδιαλεκτικά, εἶναι πράγματι ἀδύνατον νὰ καταλάβῃ, πῶς κάτι, πού εἶναι θεμέλιο τὸ ἴδιο, εἶναι καὶ ἡ οἰκοδομή, δηλαδή πῶς γίνεται τὸ ἀνάπτυγμα τοῦ πολιτισμοῦ ἐσωτερικά μαζὶ καὶ ἐξωτερικά.

Ἡ ἀντιδιαλεκτικὴ σκέψη, ἐπειδὴ δὲν ἔμπορεῖ νὰ καταλάβῃ τὴ συναλληλίαν τοῦ τεχνικοῦ - οἰκονομικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ - ἀξιολογικοῦ πολιτισμοῦ, καταφεύγει στὸ χωρισμὸ καὶ λέγει, πρῶτα εἶναι τὸ ἓνα κ’ ὕστερα τὸ ἄλλο, κ’ ἔτσι νομίζει ὅτι αἶρει τὴν ἀντίφασιν ὅπου μέσα ἐμπλέκεται ἀπ’ ἀρχῆς. Ἀλλὰ γιὰ νὰ καταλάβῃ κανεὶς τί εἶναι ἡ οἰκονομία καὶ ἡ τεχνική, πρέπει νὰ κινηθῇ μὲ τὸ νοῦ του ἀπ’ ἀρχῆς πέραν ἀπὸ τὰ στενὰ ὅρια καὶ τῶν δύο αὐτῶν συστημάτων. Μόνον ἡ κατανόηση ὅλης τῆς οἰκοδομῆς ὡς ἐνιαίου δημιουργήματος λύνει, αἶρει πραγματικά τὴν ἀντίφασιν, ἀλλιῶς τὸ πνεῦμα θὰ μένῃ στὴν ἀντιδικίαν μὲ τὸν ἑαυτό του. Καὶ εἶναι τραγικὴ αὐτο-αντιδικία τοῦ πνεύματος ὁ μαρξισμός. Εἶναι καὶ ὁ μαρξισμὸς πνεῦμα, ἀλλὰ μονοσήμαντο καὶ ἐριστικό, ἐνῶ ἡ οἰκοδομὴ τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἀπ’ ἀρχῆς πολυσήμαντη καὶ πολυδιάστατη. Ὁ μαρξισμὸς ἀντιδικεῖ μὲ τὴν κεφαλὴ τοῦ ὅλου σώματος, μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἑαυτοῦ του. Μόνον ἂν κατανοήσωμε ἀπ’ ἀρχῆς διαλεκτικά καὶ σύνθετα τὴν οἰκοδομὴν τοῦ πολιτισμοῦ, δὲν τὸν κατακερματίζομε, ὅπως κάνει ὁ μαρξισμὸς, καὶ ἀποφεύγομε τὴν ἀντιδικίαν, γινόμεσθε ἐλεύθεροι. Ἡ ἰδέα τοῦ ὅλου, αὕτῃ μόνον ἐλευθερώνει τὴ γνώσιν μας καὶ τὴν πράξιν μας.

Μὲ τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν οἰκονομίαν, πού τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου παρεμβάλλει μεταξὺ τῶν ἀναγκῶν καὶ τοῦ περιβάλλοντος, ἐτοιμάζονται τὰ ἀγαθὰ πού καλύπτουν τὶς ἀνάγκες. Οἱ ἀνάγκες τῆς ζωῆς δὲν ἔμποροῦν ἀπὸ μόνες τους νὰ ἱκανοποιηθοῦν, οὔτε νὰ ἐφεύρουν τρόπους πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἀγαθῶν. Τοῦτο κατορθώνεται μόνον ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν οἰκονομίαν. Ἀξίζει νὰ σημειώσωμε ἐδῶ, ὅτι ἡ ἐννοία τῆς τεχνικῆς δὲν εἶναι μονοσήμαντη, ἀλλὰ πολυσήμαντη καὶ πολυδιάστατη. Δὲν ὑπάρχει μόνον τεχνικὴ τῶν μηχανῶν καὶ τῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ ὑπάρχει τεχνικὴ καὶ στὴν ἐπιστήμην, τὴν τέχνην, τὴν πολιτικὴν, τὴν φιλοσοφίαν, τὴν γλῶσσαν, καὶ στὴ θρησκείαν ἀκόμα. Ὑπάρχει τεχνικὴ τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, καὶ αὕτῃ τὴν μαθαί-

νει κανείς με τὴν ἐπιστήμη. Ὑπάρχει τεχνικὴ τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου καὶ αὐτὴν τὴν μαθαίνει κανείς με τὴν ἐπιστήμη. Ὑπάρχει τεχνικὴ τῆς τέχνης καὶ αὐτὴ κυρίως μαθαίνεται, ἐνῶ ἡ τέχνη δὲν μαθαίνεται, γιατίι ὁ καλλιτέχνης γεννιέται. Ὑπάρχει τεχνικὴ τῆς νομοθεσίας, καὶ σ' αὐτὴν εἶναι ἔμπειροι οἱ νομικοί. Ἐπίσης ἡ διοικητικὴ μηχανὴ τοῦ κράτους ἢ τῆς ἐταιρείας ἔχει δική της τεχνική. Ἐχει καὶ ἡ ρητορικὴ τὴν τεχνική της. Καὶ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου ἔχουν τὸ τεχνικὸ τους μέρος· ἀπὸ τὴν ἀπλούστερη μορφῇ, τὸ κυνήγι, ὡς τὴ σύνθετη πνευματικὴ τοῦ ἀνάταση τῆ θρησκευτικῆ τὰ παρακολουθεῖ μία χωριστὴ τεχνικὴ τὸ καθένα. Τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου ἐξωτερικεύεται με πολλὰ εἶδη τεχνικῆς. Ἀλλὰ ὅ,τι συνήθως λησμονοῦμε ὅλοι, εἶναι, ὅτι ὑπάρχει τεχνικὴ τοῦ ἀνθρωπίνου χεριοῦ, καὶ αὐτὸ τὸ χερί εἶναι ποὺ παραλαβαίνει ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοὺς τρόπους τῆς τεχνικῆς. Τὸ χερί εἶναι ὡς μοχλὸς τοῦ πνεύματος, ἡ πηγὴ ὅλης τῆς τεχνικῆς. Προέκταση αὐτῆς τῆς τεχνικῆς τοῦ χεριοῦ εἶναι τὰ τεχνικὰ ὄργανα, τὰ σύνεργα, τὰ ἐπιστημονικὰ ὄργανα, καὶ ὅλα ἐν γένει τὰ τεχνικὰ δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου. Ἀκόμα καὶ τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου εἶναι ἓνα εἶδος τεχνικῆς. Καὶ ὁ σκοπὸς τῆς τεχνικῆς εἶναι νὰ ἐλευθερώνη καὶ αὐτὴ τὸν ἀνθρώπο, ὅχι νὰ τὸν δουλώνη. Ἀλλὰ ἡ τεχνικὴ σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα ποὺ ἀναφέραμε, τὰ μεγάλα θέματα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἔχει δεύτερη σημασίαν, πρώτη σημασίαν ἔχει ὁ σκοπός. Ὁ σκοπὸς τῆς τεχνικῆς, ποὺ λέγεται γλῶσσα, εἶναι νὰ δηλώσῃ νοήματα, νὰ συμβολίσῃ παραστάσεις, καί, μέσῳ τῶν τεχνικῶν συμβόλων, τῶν γραμμάτων, νὰ συνεννοηθοῦν οἱ ἀνθρώποι. Ἡ τεχνικὴ λοιπὸν δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, ἔρχεται νὰ βοηθήσῃ τὸ πνεῦμα νὰ φθάσῃ στὸ σκοπὸ του.

Μία ἐπιστημονικὴ μέθοδος τεχνικὰ τέλεια ἢ ἓνας καλλιτεχνικὸς τρόπος τεχνικὰ τέλειος, εἶναι δυνατόν νὰ ἀστοχήσουν καὶ τὰ δύο ἐξ ὁλοκλήρου, δηλαδή ἡ πρώτη νὰ ὀδηγήσῃ σὲ ἀποτέλεσμα ἐσφαλμένο καὶ ὁ δεύτερος νὰ ὀδηγήσῃ σὲ ἔργα δίχως ὁμορφιά, πράγματα ποὺ γίνονται συνήθως ἀπὸ τοὺς καταχραστὲς τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου καὶ τῶν καλλιτεχνικῶν τρόπων. Ἐπίσης εἶναι δυνατόν, ἡ διοικητικὴ τεχνικὴ ἐνὸς σώματος, ἐνὸς κόμματος, ἃς εἰποῦμε ἡ διοικητικὴ τεχνικὴ τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος,

ν' ἀποτύχη ἐντελῶς κατὰ τὴν ἐννοια τῆς πραγματικῆς, ἀληθινῆς πολιτικῆς. Ὄταν ἡ τεχνικὴ τίθεται ὡς αὐτοσκοπός, συμβαίνει πολλές φορές νὰ καταρρέουν ὁλόκληρα συστήματα ζωῆς, γιατί ἀκριβῶς ἡ τεχνικὴ δὲν ἦταν συνάλληλη καὶ σύμφυτη μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ζωῆς. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς ζωῆς, πρὸ παντὸς ὅμως τὰ σύνθετα καὶ ἀνώτερα, ἡ τεχνικὴ πρέπει νὰ ὑποτάσσεται, δὲν πρέπει νὰ ἐνεργῇ ὡς αὐτοσκοπός, ἀλλὰ ὡς ἀπλὸ μέσον πρὸς κάτι ἀνώτερο, καὶ δὲν πρέπει ποτὲ νὰ ὑποτάσσεται τὸ ἀνώτερον αὐτὸ στὴν τεχνική. Ἡ γυμνὴ τεχνικὴ ἑνὸς μουσικοῦ δὲν μᾶς συγκινεῖ καθόλου, ἀκριβῶς γιατί ἔχει ἀποκοπῇ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικότητα τοῦ σκοποῦ της, δηλαδή τὴ μουσική. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ θρησκευτικὴ τεχνική, τὴν τελετουργία· ἐφ' ὅσον ὁ τελετουργὸς ἐνεργεῖ μηχανικῶς καὶ μένει ὁ ἴδιος ἀσυγκίνητος ἀπὸ τὰ τελετουργούμενα, μᾶς ἀφήνει ἀδιάφορους ἡ τυπικὴ του λειτουργία.

Ὑπάρχει ὅμως ἡ τεχνικὴ μὲ τὴ στενότερη ἐννοια. Ἐδῶ, ἡ τεχνικὴ καὶ ὡς ἐννοια καὶ ὡς πραγματικότητα ἀποτελεῖ κλειστὸ σύστημα ζωῆς, ἀκολουθεῖ ὠρισμένους ἐσωτερικοὺς κανόνες, καὶ ἔχει δική της νομοτέλεια. Ἀλλὰ οὔτε αὕτη ἡ τεχνική, δηλαδή ἡ δημιουργία μηχανῶν καὶ μηχανικῶν ἔργων, γενικῶς ἡ δημιουργία τοῦ λεγόμενου τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῇ χωριστὰ ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ πολιτισμό. Ὁ μαρξισμὸς ἐχώρισε ὁλότελα τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν οἰκονομία ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου ἢ καλύτερα ἀντέστρεψε τὰ πράγματα καί, ἀπὸ παράγωγα τοῦ πνεύματος ποὺ εἶναι ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ οἰκονομία, ὡς συστήματα τῆς λογικῆς τοῦ ἀνθρώπου, τὰ ἔκαμε «παραγωγούς» τοῦ πνεύματος. Ἔτσι ἔσπασε τὴν ἐνότητα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ γιὰ τοῦτο καὶ δὲν ἤμπορεῖ νὰ τὴν συνθέσῃ. Γιὰ νὰ συνθέσῃ τὴ ζωὴ ὁ μαρξισμὸς θὰ πρέπη νὰ παραιτηθῇ ἀπὸ τὸ δόγμα τῶν πρωτείων τῆς οἰκονομίας καὶ τεχνικῆς, καὶ νὰ τὰ συναρτήσῃ πάλιν μὲ τὸν ἐσωτερικὸ πολιτισμό καὶ ὅλη τὴν πνευματικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως δὲ ὅμως, ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ οἰκονομία, ὡς συστήματα τῆς λογικῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς παρακόλουθης λογισμένης ἐργασίας του, ἔρχονται νὰ ὑπηρετήσουν τὶς ἀνάγκες τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ παράδοξο ὅμως εἶναι, ὅτι, καθὼς προοδεύει ἡ φυσικομαθηματικὴ ἐπιστήμη καὶ ἀκολουθεῖ τὴν πρόοδο καὶ ἡ τεχνικὴ

πολλαπλασιάζονται οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου. Ὡστε ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ οἰκονομία δὲν ἔρχονται ἀπλῶς νὰ καλύψουν τὶς ἀνάγκες, ἀλλὰ καὶ τὶς πολλαπλασιάζουν, κ' ἔτσι μένει ἀνοιχτὸ ἓνα μεγάλο πλῆθος ἀναγκῶν, γιατί ποτὲ καμμιὰ τεχνικὴ καὶ οἰκονομία, ἐφ' ὅσον προοδεύουν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προφθάσουν νὰ καλύψουν ὅλες τὶς ἀνάγκες ποὺ δημιουργοῦν καὶ πολλαπλασιάζουν.

Ἐνῶ λοιπὸν ὁ ἀρχικὸς σκοπὸς τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς οἰκονομίας εἶναι νὰ καλύψουν, νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς ἀνάγκες τῆς ζωῆς, μετὰ τὴν πρόοδο πολλαπλασιάζονται οἱ ἀνάγκες καὶ μένουν πάλιν πολλὰς ἀνοιχτές. Καὶ δὲν εἶναι ἡ ἔννοια τῆς πολυτέλειας, ἀλλὰ εἶναι ὁ ἐσωτερικὸς νόμος τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς προόδου ποὺ πολλαπλασιάζει τὶς ἀνάγκες. Δὲν πρόκειται τώρα γιὰ τὴν ἀπλὴ ζωϊκὴ ἀνάγκη, τὴν πρωτόγονη, ἀλλὰ γιὰ τὸ διαφορισμένο καὶ πολυδιάστατο πλέγμα ἀναγκῶν, γιατί ἡ τεχνικὴ βάζει σὲ κίνηση καὶ τὰ ἄλλα ἀγαθὰ τῆς ζωῆς, τὰ φέρνει κι' αὐτὰ ἐνώπιον τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως παραδείγματος χάριν τὴ μουσικὴ, ἢ τὸ θέαμα, ἢ τόσα ἄλλα. Ἡ οἰκονομία πάλιν παράγει ἀγαθὰ, ἀλλὰ κ' ἐδῶ δὲν εἶναι μόνον ἡ ποσότης ἀλλὰ καὶ ἡ ποιότης καὶ τὸ εἶδος τῶν ἀγαθῶν. Ἡ ποιότης καὶ τὸ εἶδος τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν πολλαπλασιάζουν ἐπίσης τὸ πλῆθος τῶν ἀναγκῶν. Καὶ ἔτσι ὑψώνεται τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο τῆς ζωῆς. Ὅπου ὑπῆρξε μεγάλος πολιτισμὸς, ἐκεῖ ὑπῆρξε καὶ ὑψωμένο ἐπίπεδο ζωῆς, δηλαδὴ ἐκεῖ ἦταν πολλαπλασιασμένες καὶ οἱ ἀνάγκες, ἐκεῖ καὶ ἡ ποιότης τῶν ἀγαθῶν ἔτεινε πάντοτε νὰ νικήσῃ τὴν ποσότητα. Εἶναι λοιπὸν καὶ ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ οἰκονομία συναρτημένες μετὰ τὸν ἐσωτερικὸν πολιτισμό, εἶναι κι' αὐτὲς ἐκφράσματα τοῦ πνεύματος, ποὺ ὥς συστήματα καὶ ἐφευρήματα τὶς παρεμβάλλει ὁ ἄνθρωπος μεταξὺ τῶν ἀναγκῶν του, ἀρχικὰ ὀλίγων, καὶ τοῦ περιβάλλοντος.

Γιὰ νὰ γίνουν ἡ οἰκονομία καὶ ἡ τεχνικὴ συστήματα, δουλεύει ἡ ἐπιστημονικὴ διάνοια καὶ ὁ πολιτικὸς νοῦς. Τί εἶναι ὁμῶς διάνοια, καὶ τί εἶναι νοῦς; Διάνοια εἶναι σειρὰ κρίσεων, ποὺ γίνεται σύμφωνα μετὰ ὠρισμένους ἐσωτερικοὺς λογικοὺς νόμους. Ἡ σειρὰ πάλιν αὕτῃ τῶν κρίσεων ἀντιστοιχεῖ σὲ ὠρισμένα φαινόμενα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Μετὰ τὴν πρώτην σειράν, δηλαδὴ τὴν λογικὴν, καταλαβαίνομε τὴν δεύτην, τὰ φαινόμενα. Τοῦτο τὸ ὀνομάζομε ἐπιστημονικὴ γνῶσις. Αὕτῃ λοιπὸν ἡ ἐπιστημονικὴ

γνώση συμμετέχει γὰρ νὰ δημιουργηθοῦν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὰ συστήματα τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς τεχνικῆς. Ἀκόμα καὶ στὴν πρωτόγονη τεχνικὴ καὶ οἰκονομία πρόπορεύεται μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου ὁρισμένος ἀριθμὸς γνώσεων. Ὁ νοῦς, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, εἶναι συνθετικὴ ἐνέργεια, ἔρχεται καὶ συνθέτει τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν οἰκονομία μὲ ὅλη τὴν ἄλλη ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο λέγεται πολιτικὴ. Ὁ πολιτικὸς νοῦς εἶναι πάντοτε συνθετικός, δὲν δημιουργεῖ αὐτὸς ἐκ τοῦ μηδενὸς ὅπως ἡ διάνοια, ἀλλὰ προϋποθέτει τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἔρχεται νὰ τὰ συνθέσῃ μέσα στὴν ἐννοία τῆς πολιτείας, ὅπου δὲν ὑπάρχει μόνον ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ οἰκονομία, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τέχνη καὶ ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ θρησκεία, ὅπου πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ἡ ἐλευθερία. Ὁ πολιτικὸς νοῦς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ θὰ κατορθώσῃ νὰ συνδέσῃ τὰ πάντα μέσα στὴν πολιτεία κατὰ τὸν κανόνα τῆς δικαιοσύνης. Οἱ νόμοι τῆς πολιτείας εἶναι τότε μόνον δίκαιοι, ὅταν βοηθοῦν γὰρ νὰ γίνῃ αὕτὴ ἡ σύνθεσις τῶν ἔργων, καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ἀγώνισμα τῆς ἐλευθερίας, νὰ φθάσῃ σὲ ὁλοκλήρωμα.